

Human Rights Under the Constitution of the Kingdom of Thailand, 1997: Fighting to Get Idealistic Philosophy of Act Meaning

Sittikorn Saksang

LL.M. (Law), Lecturer

Faculty of Law, Tapee College

E-mail: tidruang@hotmail.com

Abstract

The development of human rights content in the Constitution of the Kingdom of Thailand, 1997 moves toward the importance of quality of life, freedom, and environment. The legal philosophy influencing the constitution writing are nature law, positive law, historical law, sociological jurisprudence, and legal - Buddhism philosophy. This is the victory or success (one level or one occasion) toward the revolution of politic and governance of Thailand. However, the Constitution of the Kingdom of Thailand, 1997 is not completed yet. Some critics, legal theorists called critical legal studies /CLS tell that there is no unity of thinking, various acts is separated in many sections and each of them is not related but it is conflict.

Keywords: Constitution of the Kingdom of Thailand 1997, critical legal studies /CLS, historical law, legal-Buddhism philosophy, sociological jurisprudence

สิทธิมนุษยชนในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540: การต่อสู้เพื่อค่านิยมปรัชญากฎหมายเชิงอุดมคติ

สิทธิกร ศักดิ์แสง

นม. (นิติศาสตรมหาบัณฑิต), อาจารย์

คณะนิติศาสตร์ วิทยาลัยตาปี

E-mail: tidruang@hotmail.com

บทคัดย่อ

การพัฒนาเนื้อหาด้านสิทธิมนุษยชนในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ผู้ประเด้นความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องคุณภาพชีวิต สันติภาพ และสิ่งแวดล้อม โดยปรัชญากฎหมายที่มีอิทธิพลต่อการจัดทำรัฐธรรมนูญฉบับนี้ เช่น ปรัชญากฎหมายธรรมชาติ ปณิธานนิยมหรือปรัชญากฎหมายบ้านเมือง ปรัชญากฎหมายประวัติศาสตร์ ปรัชญากฎหมายนิติศาสตร์เชิงสังคมวิทยา และปรัชญากฎหมายนิติศาสตร์แนวพุทธ เป็นต้น นับว่าเป็นชัยชนะหรือความสำเร็จ (ในระดับหนึ่ง หรือกาลเทศะหนึ่ง) ต่อการปฏิรูปการเมืองการปกครองของไทย อย่างไรก็ตาม รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับนี้ยังไม่สมบูรณ์พร้อม มีผู้วิจารณ์กลุ่มนิติศาสตร์วิพากษ์ถึงความไม่มีเอกภาพทางความคิด บทบัญญัติต่าง ๆ ที่แยกกันเป็นส่วน ๆ และแต่ละหมวดไม่สัมพันธ์กันหรือแม้กระทั่งขัดแย้งกัน

คำสำคัญ : กฎหมายประวัติศาสตร์, นิติศาสตร์เชิงสังคมวิทยา, นิติศาสตร์วิพากษ์, ปรัชญากฎหมายพุทธธรรมนิยม, รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

บทนำ

การพัฒนาเนื้อหาของสิทธิมนุษยชนสู่ประเด็นความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องคุณภาพชีวิต สันติภาพและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ได้มีอิทธิพลต่อการจัดทำรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 เป็นอย่างมาก มีนัยแห่งการเชื่อมวัฒนธรรมตะวันตกและตะวันออกเข้าด้วยกันเป็นการพลิกฟื้นความสำคัญด้านจิตวิญญาณแบบพุทธให้เข้ามาประยุกต์ใช้เป็นประโยชน์กับสังคม ชนิดที่ไม่ปฏิเสธความสำคัญหรือบทบาททางสังคมของสิทธิมนุษยชนในด้านต่าง ๆ อาจกล่าวได้อีกแง่หนึ่งในแง่เป็น “ธรรมชาติ” ร่วมสมัยที่จำเป็นต่อการ “คงอยู่” ของชีวิตให้ตั้งมั่นอยู่ได้อย่างมีคุณค่าและมีศักดิ์ศรีแท้จริงจำเพาะในเรื่องของสิทธิมนุษยชนแม้โดยจุดเริ่มต้นสิทธิมนุษยชนจะถูกรับว่าเป็นสิทธิทางศีลธรรม (Moral right) ชนิดหนึ่งซึ่งยอมรับความเป็นสิทธิอันมีตัวตนแท้จริงและมีฐานะเป็นรูปแบบหนึ่งของการปกป้องคุ้มครองชีวิต (Positive right) มีการพัฒนาการของสิทธิมนุษยชนที่เน้นความสำคัญของเรื่องสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการเมือง ที่เรียกว่าสิทธิในการพัฒนาซึ่งหมายถึงสิทธิมนุษยชนประเภทหนึ่ง ซึ่งมีสาระครอบคลุมถึงสิทธิในการเข้าร่วมมีบทบาทและได้รับการพัฒนาทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมหรือการเมือง สิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองและสิทธิเหนือความมั่นคงและทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมด (พิเชษฐ เมาลานนท์ และนิลบล ชัยสิทธิพรวงศ์, 2539, 15-27)

สิทธิในการพัฒนาได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการจากสหประชาชาติให้ถือเป็นสิทธิมนุษยชนดังปรากฏในปฏิญญาว่าด้วยสิทธิการพัฒนา ซึ่งสมัชชาใหญ่สหประชาชาติให้การรับรองในปี ค.ศ. 1986 สำหรับท่าทีของไทยก็ให้การยอมรับในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิในการพัฒนาตั้งแต่ต้นทั้งในการประชุมสิทธิมนุษยชนระดับภูมิภาค รับรองต่อสิทธิการพัฒนาในฐานะเป็นสิทธิมนุษยชนประการหนึ่ง

ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงปรัชญากฎหมายที่เกี่ยวข้องและมีอิทธิพลต่อการแย่งชิงคำนิยามทางความคิดเชิงอุดมคติเรื่องสิทธิมนุษยชนที่มีการต่อสู้ขัดแย้งหรือความสับสนทางความคิดนานาประการก่อนสำเร็จเป็นรูปธรรมระดับหนึ่งในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540¹ ซึ่งสรุปกลุ่มแนวคิดต่าง ๆ ได้ดังนี้

ปรัชญากฎหมายธรรมชาติ (Natural law)

ปรัชญากฎหมายธรรมชาติที่กล่าวถึงกฎหมายที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติแล้วมนุษย์ค้นพบขึ้นมาโดยอาศัยเหตุผลในธรรมชาติมนุษย์และที่สำคัญกฎหมายธรรมชาตินั้นมีความเกี่ยวกับคุณค่าทางศีลธรรม ความยุติธรรมอยู่เสมอ² ทำให้เราสามารถตระหนักได้ถึงหลักคุณค่าอันมีเนื้อหาที่สามารถหยั่งรู้ได้เป็นนิรันดร์และเป็นสากล (เจริญ โฆษณานันท์, 2545, 89) ซึ่งปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 “เรื่องศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ และที่สำคัญรัฐธรรมนูญ ย่อมเป็นหลักการสำคัญอย่างยิ่งที่พึงตระหนัก

¹ แนวคิดในการร่างรัฐธรรมนูญสามารถสรุปได้ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 กลุ่มนักการวิชาการที่เป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ (สสร.) ที่เรียนรู้ประสบการณ์จากวิถีการปฏิรูปในฝรั่งเศสและเยอรมันที่เน้นการเพิ่มและปรับปรุงองค์กรตรวจสอบนักการเมืองและฝ่ายบริหารให้มีประสิทธิภาพและทันสมัยยิ่งขึ้น กลุ่มที่ 2 เป็นนักวิชาการนอก สสร., องค์กรประชาธิปไตยและองค์กรพัฒนาเอกชน ที่มองว่าสมควรเปลี่ยนแปลงให้อำนาจปกครองแก่รัฐน้อยลง ขณะที่ให้สังคม ประชาชน และสื่อสาธารณะมีอำนาจตรวจสอบรัฐสภา และนักการเมืองมากยิ่งขึ้น

² ปรัชญากฎหมายธรรมชาติดีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์แนวความคิด 5 ยุคด้วยกัน ดังนี้

- (1) ยุคโบราณกรีกและโรมัน มีนักปรัชญาที่สำคัญ คือ สมัยกรีกโบราณที่เรียกว่ายุคคลาสสิก ได้แก่ โสเครติส, เพลโต, อริสโตเติล ส่วนสมัยโรมัน ได้แก่ จิเซโร เป็นต้น
- (2) ยุคมืดและยุคกลาง เป็นยุคที่ศาสนจักรครอบงำอาณาจักร มีนักปรัชญาที่สำคัญ คือ เซนต์ ออกุสติน, เซนต์ โทมัส อควินัส เป็นต้น
- (3) ยุคฟื้นฟูและยุคปฏิรูป มีนักปรัชญาที่สำคัญ คือ ฮิวโก โกรเชียส, โทมัส ฮอบบส์, จอห์น ล็อก, มอนเตสกิเออ เป็นต้น
- (4) ยุกรัฐชาติหรือยุครัฐสมัยใหม่เป็นยุคของความเสื่อมของกฎหมายธรรมชาติ และเป็นยุคของการเกิดของสำนักกฎหมายปฏิฐานนิยม
- (5) ปรัชญากฎหมายธรรมชาติยุคปัจจุบันหรือเรียกว่า ยุคกฎหมายธรรมชาติสมัยใหม่ มีนักปรัชญาที่สำคัญคือ ฟุลเลอร์, จอห์น ฟินนิส, โรนัลด์ ดworkin เป็นต้น

และทำความเข้าใจกันให้ชัดเจนถึงเบื้องหลังข้อความเชิงอุดมคติ ประกอบทั้งรากฐานแห่งปรัชญากฎหมายและการเมืองแบบพุทธธรรมนิยม อุดมการณ์สิทธิมนุษยชนที่มีธรรมชาติอันมั่นคงยาวนานที่มุ่งไปสู่การรับรองศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์อันเท่าเทียมกัน (จรัญ โฆษณานันท์, 2546, 107) เช่น บุคคลย่อมมีสิทธิและเสรีภาพในชีวิต ร่างกาย (มาตรา 31) และทรัพย์สิน (มาตรา 48) การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่องถิ่นกำเนิด เชื้อชาติ ภาษา เพศ อายุ สภาพทางกายภาพหรือสุขภาพ สถานะของบุคคล ฐานะทางเศรษฐกิจหรือสังคม ความเชื่อทางศาสนา การศึกษาอบรมหรือความคิดเห็นทางการเมืองจะกระทำไม่ได้ (มาตรา 30 วรรคสอง)

นอกจากมีการเน้นความสำคัญของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ยังเชื่อมโยงความสำคัญกับการรับรองสิทธิเสรีภาพจำนวนมาก เช่น ในคดีอาญาการจับกุมและคุมขังบุคคลใดจะกระทำมิได้ เว้นแต่มีคำสั่งหรือหมายของศาลในคดีอาญาผู้ต้องหาหรือจำเลยย่อมมีสิทธิได้รับการสอบสวนหรือการพิจารณาคดีโดยเร็ว ต่อเนื่องและเป็นธรรม (มาตรา 26-65) เป็นต้น ที่มีนัยของสิทธิมนุษยชน โดยการรับรองให้มีสถาบันที่เป็นกลไกระดับชาติในการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนโดยตรง คือ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติในการตรวจสอบและรายงานการกระทำหรือการละเลยการกระทำอันเป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนหรืออันไม่เป็นไปตามพันธกรณีระหว่างประเทศเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนที่ประเทศไทยเป็นภาคี (ตั้งแต่มาตรา 190-200) ตลอดจนสถาบันหรือกลไกใหม่ ๆ ในการควบคุมการใช้อำนาจรัฐซึ่งมีส่วนในการปกป้องสิทธิเสรีภาพของประชาชน อาทิเช่น ศาลรัฐธรรมนูญในการคุ้มครองไม่ให้กฎหมายที่ออกมามีผลละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชนอันเป็นการ

ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ (มาตรา 255-270) ศาลปกครองในการคุ้มครองการกระทำทางปกครองของหน่วยงานของรัฐต่อประชาชน (มาตรา 276-280) คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามทุจริตแห่งชาติในการไต่สวนข้อเท็จจริงกรณีนักการเมือง ข้าราชการ ทุจริตต่อตำแหน่งหน้าที่ฯ ซึ่งสรุปสำนวนส่งวุฒิสภา (มาตรา 297-302) และต่อศาลฎีกาแผนกคดีอาญาผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง (มาตรา 308-311) เป็นต้น

ปรัชญากฎหมายบ้านเมืองหรือปฏิธานนิยมทางกฎหมาย (Positive law)

ปรัชญากฎหมายบ้านเมืองที่มีจุดยืนของกฎหมายที่ต้องมีความดำรงอยู่อย่างน้อย 3 ประการคือ (จรัญ โฆษณานันท์, 2532, 32-33)

1. การยืนยันการดำรงอยู่ของกฎหมายขึ้นอยู่กับการที่มันถูกสร้างขึ้น โดยผ่านการตกลงปลงใจของมนุษย์ในสังคม

2. การยืนยันว่าการดำรงอยู่หรือความสมบูรณ์หรือความเป็นกฎหมายนั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสิ่งที่เป็มาตรฐานทางศีลธรรมหรือความยุติธรรมที่ต้องมีในตัวกฎหมาย

3. เป็นจุดยืนเกี่ยวกับภาคบังคับกฎหมายโดยธรรมชาติต้องมีสภาพบังคับหรือบทลงโทษต่าง ๆ³

ซึ่งปรากฏแนวคิดปรัชญากฎหมายปฏิธานนิยมในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 เช่น การกำหนดความสูงสุดของรัฐธรรมนูญบทบัญญัติใดของกฎหมาย กฎข้อบังคับ ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญไม่ได้ (มาตรา 6) การตรากฎหมายและมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงกฎหมายโดยองค์กรนิติบัญญัติ (การตราพระราชบัญญัติ มาตรา 169-187) องค์กรฝ่ายบริหาร (การตราพระราชกำหนดมาตรา 218, 220) ที่ประชาชนแต่งตั้งให้ไปใช้อำนาจแทนตน การให้อำนาจศาล

³ ปรัชญากฎหมายปฏิธานนิยมมีแบบแนวคิดสองแบบ คือ

(1) แบบดั้งเดิมเป็นไปตามความคิดของนักคิดชาวอังกฤษ ในศตวรรษที่ 19 คือ จอห์น ออสติน, เจเรมี เบนธัม

(2) แบบฉบับที่ผ่านการพัฒนาแก้ไขปรับปรุงในศตวรรษที่ 20 ก็เกิดผลงานของนักคิดที่มีชื่อเสียง เช่น ฮันส์ เกลเซอร์, เฮท แอล เอ ฮาร์ท

รัฐธรรมนูญ ออกข้อกำหนดวิธีพิจารณาของศาลรัฐธรรมนูญเอง รวมทั้งการกำหนดให้ประชาชนมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎหมายและผู้มีสิทธิในการเลือกตั้งมีหน้าที่ต้องไปเลือกตั้ง (มาตรา 68) หากไม่ไปเลือกตั้งจะเสียสิทธิและที่สำคัญรัฐธรรมนูญฯ ยังยอมรับหลักนิติรัฐหรือหลักกฎหมายเป็นใหญ่ บุคคลมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎหมาย การตรากฎหมายมารับรองสิทธิเสรีภาพของประชาชนในขณะเดียวกันก็มีการตรากฎหมาย มาจำกัดสิทธิเสรีภาพของประชาชน (มาตรา 29) การแบ่งแยกอำนาจในการใช้อำนาจอธิปไตยทางด้านนิติบัญญัติทาง ด้านบริหารและทางด้านตุลาการ (มาตรา 3) การเสมอภาคโดยกฎหมายไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย (มาตรา 30) เป็นต้น

ปรัชญากฎหมายประวัติศาสตร์ (Historical law)

ปรัชญากฎหมายประวัติศาสตร์ให้ความสำคัญกับแนวความคิดจิตวิญญาณของมนุษย์ที่เรียกว่า “จิตสำนึกร่วมของประชาชน”⁴ เชื่อมโยงเข้าหาสังคมประวัติศาสตร์สังคม โยงเข้าหาจารีตประเพณี ซึ่งเป็นการรับรองรองประเพณีประเพณี “ชุมชน” มากกว่าปัจเจกชน ย่อมจัดเป็นคุณค่าพื้นฐานอันสำคัญที่น่าจะเชื่อมโยงเข้ากับแนวทางแก้ไขวิกฤตสังคมปัจจุบันในเรื่องสิทธิมนุษยชน อย่างน้อยหลักคุณค่าเกี่ยวกับ “อหิงสา” และการเน้นคุณค่าของ “ชุมชน” (จรัญ โฆษณานันท์, 2545, 186) เรียกว่า “สิทธิชุมชน” มีที่มาจากลัทธิชุมชนนิยม (Collectivism) หรือลัทธิประชาคมนิยม (Civil societiesm) หรือชุมชนนิยม (Communitarianism) ซึ่งเป็นชื่อเรียกของโลกที่ 3 ที่เน้นความสำคัญในเชิงกลุ่มเป็นพื้นฐาน (สิทธิกร

ศักดิ์แสง, 2549, 134-135) ซึ่งปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 การยอมรับแนวคิดกฎหมายแบบ (พุทธ) ธรรมเนียมในเรื่องศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์สู่ชุมชน การรับรองจิตสำนึกร่วมของประชาชนที่เกิดจากความดีความเห็นชอบของคนในชุมชนยอมรับสิทธิชุมชน อนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และการมีส่วนร่วมในการจัดการและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (มาตรา 46, 56) ซึ่งเป็นการฟื้นฟูจารีตประเพณีท้องถิ่น เช่น เป็นการยอมรับการจัดการป่าชุมชนแต่ละท้องถิ่นที่มีความหลากหลายในสังคมบริบทแต่ละท้องถิ่นจนเป็นที่มาของแนวคิดกฎหมายป่าชุมชน ซึ่งในร่างกฎหมายป่าชุมชน พ.ศ. ได้แยกสิทธิออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548, 16-17)

ส่วนที่หนึ่ง สิทธิการเป็นเจ้าของ
ส่วนที่สอง สิทธิในการใช้และการจัดการ ซึ่งยังถือว่าป่ายังเป็นของรัฐ รัฐมอบให้ชุมชนเป็นผู้จัดการ
ส่วนที่สาม สิทธิในการตรวจสอบและถ่วงดุลโดยประชาสังคม

เพราะฉะนั้นกฎหมายป่าชุมชนถือเป็นตัวอย่างหนึ่งของการนำเอากฎหมายที่ตราขึ้นโดยรัฐกับหลักเกณฑ์จารีตประเพณีในท้องถิ่นมาจัดการป่าชุมชนเพื่อให้เกิดความเป็นจริงขึ้นทางสังคม

ปรัชญากฎหมายนิติศาสตร์เชิงสังคมวิทยา (Sociological jurisprudence)

ปรัชญากฎหมายนิติศาสตร์เชิงสังคมวิทยา⁵ ที่แอบแฝงผสมผสานกับแนวความคิดกฎหมายธรรมชาติ, ปรัชญานิยมทางกฎหมาย, ปรัชญากฎหมาย

⁴ ปรัชญากฎหมายประวัติศาสตร์ มีนักปรัชญาที่สำคัญ คือ ชาวยูซี เป็นผู้บุกเบิกก่อตั้งคนที่สำคัญที่สุดซึ่งถือได้ว่าเป็นบิดาแห่งสำนักกฎหมายนี้

⁵ นิติศาสตร์เชิงสังคมวิทยา แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

(1) กลุ่มที่มีแนวคิดเอนเอียงใกล้ชิดกับความคิดแบบสังคมนิยม มี ลีออน คิวทิต เป็นตัวแทนความคิดซึ่งเป็นเจ้าของทฤษฎีว่าด้วยความสมานฉันท์ในฝรั่งเศส

(2) กลุ่มที่มีแนวคิดเอนเอียงไปทางอนุรักษนิยม มี รูดอล์ฟ ฟอน เฮยริง เป็นตัวแทนความคิดในเยอรมันและรัสเซีย ทาวด์ เป็นตัวแทนความคิดในอเมริกา ผู้ซึ่งนำแนวความคิดของเฮยริง มาขยายรายละเอียดในดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก

ประวัติศาสตร์และปรัชญากฎหมายอื่น ๆ ในเรื่องสิทธิมนุษยชน ที่ถูกกำหนดกฎหมายขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมที่เปรียบเสมือนกฎหมายเป็นเครื่องมือในการแก้ไขความขัดแย้งในสังคมเพื่อให้เกิดดุลยภาพ ขณะเดียวกันก็จะพยายามเน้นเรื่องการศึกษาความเป็นจริงเกี่ยวกับกฎหมายที่ปรากฏเป็นนิติศาสตร์เชิงเสรีนิยม เพราะเน้นแนวคิดของคนที่ยังมองกฎหมายในแง่บวก และมีความหวังที่จะแก้ไขปัญหาสังคมโดยกฎหมาย ซึ่งปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ในหมวด 3 สิทธิเสรีภาพของปวงชนชาวไทย และหมวด 5 แผนนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ เป็นพลังขับเคลื่อนสังคมไทยไปสู่รัฐสวัสดิการ ซึ่งมีความเป็นธรรมในสังคม มีการพัฒนาที่ยั่งยืน (รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, 2546, 128) ซึ่งได้แก่

ก. เสรีภาพในการทำสัญญา

ข. เสรีภาพทางทรัพย์สิน กำหนดหน้าที่ให้เจ้าของทรัพย์สินใช้ทรัพย์สินโดยรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้นกว่าเดิม การเก็บภาษีทรัพย์สิน การเวนคืนทรัพย์สินพร้อมกับการให้ค่าสินไหมทดแทนที่เป็นธรรม (มาตรา 49) เป็นต้น

ค. เสรีภาพส่วนบุคคลได้มีการคุ้มครองในชีวิต ร่างกาย (มาตรา 31) เป็นต้น

ง. สิทธิเสรีภาพของสังคม ดังเช่น การมีการศึกษาขั้นพื้นฐานไม่น้อยกว่า 12 ปี อย่างทั่วถึงโดยไม่เก็บค่าเล่าเรียน (มาตรา 43), การได้รับการดูแลจากรัฐของผู้สูงอายุ (มาตรา 54), เด็ก เยาวชนและบุคคลมีสิทธิได้รับการคุ้มครองจากรัฐจากการใช้ความรุนแรง และเด็กมีสิทธิได้รับการเลี้ยงดูและการอบรมจากรัฐ (มาตรา 53) สิทธิของบุคคลซึ่งเป็นผู้บริโภคย่อมได้ การคุ้มครอง (มาตรา 57) การจัดระบบการประกันสังคม การกำหนดให้เป็นหน้าที่ของรัฐในการช่วยเหลือและสงเคราะห์ผู้ยากไร้และด้อยโอกาสในสังคม (มาตรา 80) นอกเหนือจากการให้ความสำคัญแก่เป้าหมายความเป็นธรรมในการกระจายรายได้ (มาตรา 78) การมีส่วนร่วมในการคุ้มครองดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ

และสิ่งแวดล้อม และภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยประชาชนในสังคมท้องถิ่น มีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนในกรณีหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจหรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการอนุญาตหรือดำเนินการหรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ในสังคมได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อม (มาตรา 46, 56, 59, 79) เป็นต้น

ปรัชญากฎหมายพุทธธรรมนิยม (Legal - Buddhism philosophy)

นอกจากปรัชญากฎหมายตะวันตกดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นยังมีปรัชญากฎหมายตะวันออกแบบพุทธธรรมนิยมที่แอบแฝงและผสมผสานกับแนวคิดปรัชญากฎหมายตะวันตกในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ที่ประกอบด้วยรากฐานเชิงวิญญูณาจากหลักพุทธธรรม 3 ส่วน แยกออกจากกันได้ 3 ระดับ คือ (เจริญ โภษณานันท์, 2546, 107)

1. ระดับที่เน้นคุณสมบัติ/ศักยภาพในตัวมนุษย์ อันมีหลักทศาคตโพธิศรัทธา พุทธภาวะ เป็นตัวรองรับศรัทธาต่อคุณค่าหรือศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่เสมอเหมือน (มาตรา 4)

2. ระดับที่เน้นทำที่ทางจิตใจในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์บนฐานของการเคารพต่อความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ (ผู้เป็นพรหมในตัวเอง) และการมีน้ำใจมีความเป็นธรรมต่อกัน (มาตรา 30) โดยอาศัยพรหมวิหาร 4

3. ระดับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรมที่พิจารณามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมชาติที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ความเคารพสำรวม หรือทำที่ที่เป็นมิตรต่อธรรมชาติจึงเป็นที่ทำทางจิตใจอันสำคัญที่จะปกป้องมิให้มีการเบียดเบียนล้างผลาญธรรมชาติจึงเป็นการละเมิดสิทธิในสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ด้วยกัน (มาตรา 46, 56, 59, 79)

ดังนั้นรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มีนัยแห่งการเชื่อมวัฒนธรรมตะวันตกและ ตะวันออกเข้าด้วยกัน เป็นการพลิกฟื้นความสำคัญด้าน จิตวิญญาณแบบพุทธให้เข้ามาประยุกต์ใช้เป็นประโยชน์ กับสังคม ชนิดที่ไม่ปฏิเสธความสำคัญหรือบทบาททาง สังคมของสิทธิมนุษยชนในด้านต่าง ๆ ในลักษณะที่ เกื้อกูลต่อกัน (เจริญ โฆษณานันท์, 2546, 107-108)

จริงอยู่ว่ารัฐธรรมนูญไทยแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 มีชัยชนะหรือความสำเร็จ (ในระดับหนึ่ง หรือ กาลเทศะหนึ่ง) ต่อการปฏิรูปการเมืองการปกครองของ ไทย ที่เริ่มจากการแสวงหาสิ่งที่ถือเป็นบรรทัดฐานแห่ง ความถูกต้องหรือเกณฑ์มาตรฐานที่จะใช้เป็นตัวตรวจสอบ ของลักษณะของกฎหมายที่ดี (เจริญ โฆษณานันท์, 2545, 221) ที่ทำให้เกิดความสุขเป็นดังเป้าหมายที่สำคัญทาง จริยธรรมของคนหมู่มาก ในการสร้างแนวคิดเกี่ยวกับการ นิติบัญญัติซึ่งชี้ขาดของกฎหมายที่ควรจะเป็น ทำให้แนวคิดแบบอรรถประโยชน์นั้นก็ได้เป็นหลักการ ที่สำคัญที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงกฎหมาย เพื่อให้ กฎหมายใหม่มีความเป็นธรรมในด้านมนุษยธรรมมากขึ้น

แต่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ย่อมไม่เป็นสิ่งสมบูรณ์พร้อมในตัวมันเองดังมีผู้วิจารณ์ ถึงความไม่เป็นเอกภาพทางความคิด โดยมีบทบัญญัติ ต่าง ๆ ที่เกิดจากความคิดพื้นฐานที่แยกกันเป็นส่วน ๆ แต่ละหมวดไม่สัมพันธ์กันหรือกระทั่งขัดแย้งกัน อาทิเช่น (เจริญ โฆษณานันท์, 2546, 123)

หลักการเกี่ยวกับแนวนโยบายพื้นฐานของรัฐ และแนวทางการตรากฎหมายที่ต้องสนับสุนนระบบ เศรษฐกิจแบบเสรีโดยอาศัยกลไกตลาด (มาตรา 78-88) ก็ขัดแย้งกับหลักการมีส่วนร่วมหรือการดูแลรักษา ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน (มาตรา 46, 56)

หลักการมีส่วนร่วม ดูแล รักษาทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน ยังมีความขัดแย้ง ในตัวมันเอง จะเห็นได้จากการออกแบกกฎหมาย

ป่าชุมชน (Legal Designing Forest Communities Law) ยอมรับการจัดการป่าชุมชนโดยประชาชนแต่ยังสับสน อยู่มาก ซึ่งเป็นเหตุมาจากวัฒนธรรมต่อความเข้าใจ ความเป็นกฎหมายของสังคมนิติศาสตร์ไทยที่แอบอิง อยู่กับสำนักความคิดปฏิฐานนิยม (positive) ซึ่งอาจ เป็นเพราะกระบวนการนิติบัญญัติไทยได้ถูกหล่อหลอม จากระบบ “อำนาจนิยม” ที่ได้ล้มล้างการเมืองการปกครอง อยู่บ่อยครั้งและเกือบทุกครั้งผู้ทำการก่อรัฐประหารจะ ตั้งสภานิติบัญญัติให้ทำหน้าที่ออกแบกกฎหมาย ตามที่ผู้มีอำนาจต้องการอยู่เสมอ ประการสำคัญการ ออกแบกกฎหมายของประเทศไทยเริ่มจากสภาผู้แทน ราษฎรหรือประชาชนนั้นมีน้อยมาก ฉะนั้น ผู้กุมอำนาจ ออกแบกกฎหมายไทยเป็นเวลาช้านานคือ ภาคราชการ ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับนักการเมืองในความ หลากหลายความสัมพันธ์ ซึ่งส่วนใหญ่จะสอดคล้อง กับวัฒนธรรมสร้างความเข้มแข็งในการบังคับบัญชา (Control and command) เป็นเหตุให้เกิดและซึมซับ เอาวัฒนธรรมทางกฎหมาย (Legal culture) ในเชิง อำนาจที่เสริมสร้างความเข้มแข็ง การควบคุมการบังคับ บัญชาในแนวดิ่งจากหน่วยราชการไทย ส่งผลต่อโมทัศน์ และการให้เหตุผลทางกฎหมาย เป็นไปในลักษณะที่ เป็นรูปแบบกฎหมายที่รัฐเป็นผู้กำหนดอย่างเข้มแข็ง (เจริญ คัมภีร์ภาพ, 2546, 212-213) ก่อให้เกิดปัญหา ตามมา เช่น ปัญหาสับสนทางแนวความคิดในการ ออกแบบร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน พ.ศ... ที่ไม่มี ความไว้วางใจชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ใน เขตป่าอนุรักษ์ กล่าวจะเป็นช่องทางให้ประชาชนมีการบุกรุก ป่ายิ่งขึ้น เป็นเหตุให้ร่างกฎหมายฉบับนี้ยังไม่ประกาศ ใช้

หลักการเรื่องระบบเศรษฐกิจเสรีดังกล่าวยังมี ผู้วิจารณ์กันมาก ถึงขนาดมองว่าจักมีผลกระทบต่อ ปฏิเสธความสำคัญของหมวดที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพเกือบ ทั้งหมด ซึ่งมีกรณีตัวอย่าง อาทิ กรณีการยื่นยื่นความ ขอบธรรมโดยทั่วไปของการลงโทษประหารชีวิตไม่ว่า เป็นการลงโทษด้วยวิธีการโหดร้ายหรือไร้มนุษยธรรม

(มาตรา 31 วรรคหนึ่ง) ก็น่าคิดว่าจะไปด้วยกันได้เพียงใดกับหลักศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ โดยเฉพาะที่ปรากฏในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและการเมือง⁶

หลักการของการออกแบบระบบสถาบันทางการเมือง เช่น การกำหนดคุณสมบัติของผู้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและสมาชิกวุฒิสภาให้ต้องสำเร็จการศึกษาไม่ต่ำกว่าปริญญาตรี (มาตรา 107(3)) จะถือเป็นการลิดรอนสิทธิในการเข้ามามีส่วนร่วมในทางการเมือง/รัฐบาลของชาวบ้านธรรมดาหรือไม่ว่ารวมทั้งมาตรการที่บังคับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรต้องสังกัดพรรคการเมืองอย่างน้อย 90 วัน (มาตรา 107(4)) ถือว่าเป็นมาตรการที่ก่อให้เกิดเผด็จการทางรัฐสภา (บรรเจิด สิงคะเนติ, 2547, 73) หรือไม่ ซึ่งอาจเป็นมาตรการที่ขัดกับหลักประชาธิปไตย อาจเป็นการทำลายกลไกและระบบบริหารในส่วนที่เป็นราชการประจำและทำลายวัฒนธรรมของสังคม การใช้อำนาจรัฐในระบบเผด็จการทางรัฐสภา มิใช่เป็นการสร้างกลไกบริหารที่เป็นระบบ เพื่อการบริหารประเทศ แต่เป็นการสร้างกลไกบริหารประเทศเพื่อให้รับใช้นักการเมืองแน่นอน สิ่งเหล่านี้ไม่ปรากฏให้เห็นชัด แต่ทำให้กลไกบริหารพิกลพิการ เนื่องจากข้อเท็จจริงทั้งหมดอยู่ที่รัฐบาลที่กุมอำนาจรัฐ คนภายนอกจับไม่ได้ไล่ไม่ทัน พอมีคนสงสัยว่ามีการทุจริตคอร์รัปชัน นักการเมืองก็ใช้วิชาศรีธนญชัย คือ วิทยากลทางการถ้อยคำ เช่น การขายหุ้นของพวกนักการเมืองซึ่งเป็นทรัพย์สินสาธารณะชาติที่ได้รับสัมปทานจากรัฐให้ต่างชาติโดยไม่ต้องเสียภาษี ถ้าใครรู้ก็ให้อาหลักฐานมาให้ ให้ไปหาหลักฐานมาเอง แต่รัฐบาลไม่ทำอะไรทั้งที่เป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะต้องชี้แจงข้อเท็จจริง (บรรเจิด สิงคะเนติ, 2547, 94)

หลักการกำหนดเรื่อง “หน้าที่” ไปใช้สิทธิเลือกตั้ง (มาตรา 68) ที่ทำให้ผู้ไม่ไปใช้สิทธิเลือกตั้ง “เสียสิทธิ” หรือถูกตัดสิทธิพื้นฐานที่สำคัญทางการเมือง

หลาย ๆ ประการตามที่ปรากฏในกฎหมายลูกบทต่อมา (มาตรา 23 พระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา พ.ศ. 2541) กำหนดให้ประชาชนที่มีหน้าที่ไปเลือกตั้งไม่ไปเลือกตั้งจะเสียสิทธิดังต่อไปนี้

- 1) ยื่นคำร้องคัดค้านการเลือกตั้ง ส.ส. ส.ว. สมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นที่ทุจริตเลือกตั้ง
- 2) ร้องคัดค้านการเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ที่เห็นว่าการเลือกตั้งไม่สุจริต
- 3) สมัครรับเลือกตั้ง ส.ส. ส.ว. สมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่น
- 4) สมัครรับเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน
- 5) เข้าชื่อร้องขอให้รัฐสภาพิจารณากฎหมาย
- 6) เข้าชื่อขอให้ ส.ว. มีมติถอดถอนบุคคลในตำแหน่งสำคัญที่มีพฤติการณ์ทุจริต
- 7) เข้าชื่อร้องขอให้สภาท้องถิ่นพิจารณาออกข้อบัญญัติท้องถิ่น
- 8) เข้าชื่อร้องขอให้ถอดถอนสมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่น

จึงมีผู้เห็นว่ามันมีความขัดแย้งและเกิดความลึกลับในท่าทีต่อความสำคัญของสิทธิมนุษยชนอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะการกำหนดคุณสมบัติของผู้สมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ต้องจบปริญญาตรี และต้องสังกัดพรรคการเมืองอย่างน้อย 90 วัน และอาจเป็นเพราะเหตุนี้เอง จึงมีผู้มองรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ว่าไม่แตกต่างอะไรกับการตัดต่อภาพที่หาความกลมกลืนไม่ได้ (สมเกียรติ มีธรรม, 2547)

ซึ่งความจริงตามเจตนารมณ์ของผู้ออกแบบรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 นั้นต้องการให้รัฐธรรมนูญเป็นภาพเขียน (ทางอุดมการณ์ต่าง ๆ) ซึ่งรวมกันอยู่ในพิพิภพทัศน์ภาพแห่งใดแห่งหนึ่งการจัด

⁶ พิธีสารเลือกรับ ฉบับที่ 2 แห่งกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง เห็นว่า ข้อ 6 ของกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง กล่าวถึงการยกเลิกโทษประหารชีวิต โดยเสนอแนะอย่างจริงจังว่าการยกเลิกนี้เป็นสิ่งอันพึงปรารถนา

ภาพเขียนในพิพิธภัณฑ์ ผู้จัดไม่ได้จัดให้ภาพทุกคนอยู่ในลักษณะที่สมดุลกันหรือได้สัดส่วนกันแต่ประการใด ทั้งสิ้นตรงกันข้ามจะจัดให้ภาพแต่ละภาพโดดเด่นขึ้นมา มีคุณค่าในตัวของมันเองตามสายตาของผู้ชม (สิทธิกร ศักดิ์แสง, 2549, 136)

ข้อวิจารณ์ข้างต้นล้วนเป็นเรื่องที่น่ารับฟังไว้เสมอ โดยเฉพาะการชี้สภาพที่เป็นจริงของกฎหมายรัฐธรรมนูญที่เป็นเหมือนภาพตัดต่อที่ไม่กลมกลืนกล่าวในแง่ของนิติปรัชญาภาพลักษณ์ของกฎหมายรัฐธรรมนูญเช่นนี้ ดูไม่แตกต่างจากภาพลักษณ์ของกฎหมายทั่วไปในความคิดของนักทฤษฎีกฎหมายกลุ่มหนึ่งในตะวันตกปัจจุบันที่เรียกว่า กลุ่มนิติศาสตร์วิพากษ์

ปรัชญาแนวคิดกลุ่มนิติศาสตร์แนววิพากษ์ (Critical legal studies /CLS)

กลุ่มนิติศาสตร์แนววิพากษ์ (CLS) เป็นกลุ่มนักทฤษฎีกฎหมายฝ่ายก้าวหน้าในอเมริกาช่วง ค.ศ. 1970 ที่ศึกษาวิพากษ์ความเป็นจริงของกฎหมายในโลกเสรีนิยมโดยรับอิทธิพลทางความคิดก้าวหน้า จากทั้งฝ่าย Neo-Marxism, Critical School, Existentialism หรือ Postmodernism ในทฤษฎีของ CLS ความขัดแย้งระหว่างปัจเจกชนและการคิดถึงประโยชน์ของผู้อื่น (Altruism) หรืออีกนัยหนึ่งความขัดแย้งพื้นฐานระหว่างปัจเจกชนและชุมชน เป็นสิ่งที่ไม่อาจแก้ได้ภายในกรอบแห่งทฤษฎีกฎหมาย อันโยงไปถึงสภาพความขัดแย้งระดับลึกในตัวระบบเสรีนิยม (สมชาย ปรีชาศิลป์กุล, 2546, 83-103)

เสรีภาพในทางสัญญา เป็นตัวอย่างหนึ่ง ที่นักคิดกลุ่มนิติศาสตร์แนววิพากษ์ได้หยิบขึ้นมาวิเคราะห์ให้เห็นถึงลักษณะของกฎหมายในสังคมเสรีนิยมที่มีได้เป็นไปดังความเข้าใจที่มีต่อกฎหมายในปัจจุบัน เช่น สัญญาจ้างแรงงาน ระหว่างกรรมกรผู้ยากไร้กับนายทุนผู้มั่งคั่งย่อมไม่อาจกล่าวได้ว่าทั้งสองฝ่ายมีความเท่าเทียมกฎหมายสัญญาจึงเป็นหนึ่งอุดมการณ์ทางสังคมที่

ปิดบังการกดขี่เอารัดเอาเปรียบในสังคมไว้ (สมชาย ปรีชาศิลป์กุล, 2546, 93-94)

ดังนั้น ความขัดแย้ง ความไม่แน่นอนในตัวธรรมชาติกฎหมายจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ กฎหมายที่ดูเหมือนแน่นอนมั่นคงในเชิงหลักการ แท้จริงเป็นเพียง (ผลผลิต) ผลลัพธ์ชั่วคราวและไม่แน่นอนของการต่อสู้ทางอุดมการณ์ ระหว่างกลุ่มขัดแย้งในสังคมในลักษณะที่มีการประนีประนอม ปรับเปลี่ยนแนวความคิดที่ขัดแย้งกันต่าง ๆ ในเรื่องความยุติธรรม ความดี หรือชีวิตทางสังคมและการเมือง จริง ๆ แล้วกฎหมายจึงเป็นสิ่งที่ผสมผสานด้วยหลักการและอุดมคติที่ขัดแย้งที่ไม่อาจแก้ไขให้จบลงได้เด็ดขาด โดยที่ลึกลงไปภายใต้ความขัดแย้งนี้ คือ ความขัดแย้งอีกระดับที่มีอยู่ในหมู่พวกเราและภายในตัวเราเอง เกี่ยวกับวิสัยทัศน์ ที่ขัดแย้งกันในเรื่องความเป็นมนุษย์และสังคม รวมทั้งความขัดแย้งแตกต่างอย่างลึกซึ้งในความคาดหวังต่ออนาคตของส่วนรวม (จรัญ โฆษณานันท์, 2546, 125) ดังเช่นการไม่ยอมรับการยุบสภาให้มีการเลือกตั้งใหม่ภายใน 37 วัน ซึ่งการยุบสภาไม่ใช่มาจากสาเหตุของความขัดแย้งระหว่างฝ่ายบริหารกับฝ่ายนิติบัญญัติ แต่เป็นการยุบสภาในกรณีที่เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ในปัญหาเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมของผู้นำ และที่สำคัญการยุบสภาและให้การเลือกตั้งใหม่ โดยเฉพาะองค์กรอิสระตามรัฐธรรมนูญที่ทำหน้าที่ดูแล การเลือกตั้งก็ไม่ได้กระทำให้เป็นไปตามเจตนารมณ์แห่งรัฐธรรมนูญ สร้างความไม่เป็นธรรมไม่เป็นประชาธิปไตย จึงมีผู้ไม่ยอมรับกฎหมายการเลือกตั้งโดยการจี้บัตรเลือกตั้ง นับว่าเป็นการคือแฟ่งต่อกฎหมาย (Civil disobedience) โดยใช้สิทธิตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ในการต่อต้านโดยสันติ ซึ่งการกระทำใด ๆ ที่เป็นไปเพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจในการปกครองประเทศ โดยวิธีการซึ่งมิได้เป็นไปตามวิถีทางที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ

จากจุดปัญหาดังกล่าวที่มีการวิพากษ์วิจารณ์กลายเป็นเหตุแห่งการล้มเลิกรัฐธรรมนูญ 2540 โดยคณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมี

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข นับว่าเป็นการยอมรับ
ปรัชญาแนวคิดแบบปฏิฐานนิยมอย่างเต็มรูปแบบอีกครั้ง
เหมือนเช่นในอดีต คือ ประกาศของคณะปฏิวัติรัฐประหาร
เป็นกฎหมาย เป็นการยืนยันแนวคิดที่ว่า กฎหมายนั้น
มาจากมนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นมาไม่ใช่มันเกิดขึ้นเองโดย
ธรรมชาติ

เอกสารอ้างอิง

- เจริญ โฆษณานันท์. (2532). **นิติปรัชญา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
ชวนพิมพ์,
_____. (2538). **นิติปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
_____. (2545). **สิทธิมนุษยชนไร้พรมแดน ปรัชญา
กฎหมายและความเป็นจริงทางสังคม**. กรุงเทพฯ:
วิญญูชน.
_____. (2545). **นิติปรัชญา**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
รามคำแหง.
_____. (2546). **รัฐธรรมนูญ 2540 “จากศักดิ์ศรีของ
ความเป็นมนุษย์สู่ธำมรงค์สิทธิมนุษยชน”** กรุงเทพฯ:
วิญญูชน.
เจริญ คัมภีรภาพ. (2546). **วิเคราะห์ร่างพระราชบัญญัติ
การรับฟังความคิดเห็นของประชาชน พ.ศ.”
รวมบทความกฎหมายมหาชนจากเว็บไซต์ pub-
law.net/** กรุงเทพฯ: สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ.
ธีรยุทธ บุญมี. (2540) **ประชาธิปไตยตรวจสอบ ในวิทยา
ว่องกุล (บรรณาธิการ). จุดจบรัฐชาติ...ชุมชน**

ธนาธิปไตย. กรุงเทพฯ: โครงการวิดิทัศน์,
บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด
(มหาชน).

- บรรเจิด สิงคะเนติ บรรณาธิการ. (2547) **ปฏิรูปการเมือง
ครั้งที่ 2 พรรคการเมืองทางเลือกที่สามครั้ง
ใหม่ ตามแนวคิดของศาสตราจารย์ ดร.อมร
จันทร์สมบุญ**. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540.
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. (2546). **เศรษฐศาสตร์รัฐธรรมนูญ
บทวิเคราะห์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย
พ.ศ. 2540 เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชนร่วมกับ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. (2546). **นิติปรัชญา ทางเลือก**.
กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
**พระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการเลือกตั้ง
สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา พ.ศ.
2541.**
พิเชษฐ์ เมลาณนท์ และนิลุบล ชัยสิทธิพรวงศ์. (2539)
“สิทธิในการพัฒนาปฏิภาณสากลสหประชาชาติ”.
วารสารอัยการ. 19, 22, ไม่ปรากฏหน้า.
สมเกียรติ มีธรรม. (2548). “**ธรรมนูญในทรรศนะ “คานธี-
พุทธทาส” มติชนรายวัน. 16 เมษายน.**
สิทธิกร ศักดิ์แสง. (2549). “**สิทธิชุมชน: กับการรับรอง
สิทธิเสรีภาพในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ตาม
เจตนารมณ์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย
พ.ศ. 2540” รัฐสภาสาร, 54(1), 136.**